

М. Д. ПРИСЬОЛКОВ.

ПІВДЕННО - РУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В СТАРОДАВНЬОМУ СУЗДАЛЬСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ ХІІ—ХІІІ ВВ.

I.

Вивчити історію південно-руського літописання, себ-то уявити собі ввесь обсяг тих його слідів, що дійшли до нас, визначити в них хронологічні межі послідовних етапів літописної роботи, і, нарешті, зазначити ті літературні центри, що посували цю роботу,— можна тільки дослідивши північно-руські літописні збірники. Вони зберегли не мало вказівок на те, що їхні складачі притягали в різні моменти довголітньої роботи Півночі південно-руські літописні збірники, які почали до нас не дійшли (як два Переяслава Південного збірники 1175 і 1210 р.р. і київський збірник 1228 р.— в складі стародавніх суздальських збірників; як київський збірник 1204 р., що передав нам у складі новгородських збірників текст початкового збірника 1095 р.); почали збереглися в дефектному тексті (порів. текст Іпатського списку з текстом того „київського“ джерела, що ним користувавсь редактор Софійського I та редактори дальших московських збірників кінця XV — першої половини XVI вв.).

Так досліджував усі літописні збірники (використавши всі відомі списки) О. О. Шахматов, і, здавалося-б, прийшов час розробляти окремі питання руського літописання, до яких треба віднести історію південно-руських збірників. Однак, вивчення Симеонівського літопису (XVIII т. П. С. Р. Л.) в звязку з аналізою складу приміток М. М. Карамзіна в „И. Г. Р.“¹⁾ одкрило можливість відновити в основних рисах т. зв. Троїцький літопис 1409 р., що згорів під час московської пожежі 1812 р. Відновлення цього літопису приводить нас не тільки до змін думок О. О. Шахматова про історію московського велиkokнязівського літописання XIV — XV вв.¹⁾ і спільно-руського мітрополичого літописання XV в., але також до поповнення дефектів Лаврентівського у викладі подій 1263—83 р.р. і 1288—1294 р.р., що відповідають викладом відновленому Троїцькому, тотожному Лаврентівському на цілому його протязі. Це примушує

¹⁾ Порів. мою статтю „Летописание XIV в.“ в „Сборнике в честь С. Ф. Платонова“. Петерб., 1922 г.

инакше уявляти собі як історію велиkokнязівського літописання володимирського другої половини XIII в. - поч. XIV в., так і стародавніх суздальських збірників XII — XIII в.в., що не раз притягали до свого складу південно-русські збірники XII — XIII в.в. Як відомо, О. О. Шахматов бачив три джерела, що утворили нам текст Лаврентівського літопису: 1) Ростовський літопис другої половини XIII в., що мав у собі на початку володимирський збірник 1185 р.; 2) дефективний Радзивилівський літопис, що дав нам Радзивилівський список і список Москов. Академічний; за ним колись було проредаговано текст Ростовського літопису; і 3) нарешті, Поліхрон поч. XIV в., себ-то перший спільно-русський мітрополичий збірник мітр. Петра; його використав складач Лаврентівського збірника як частково до 50-х років XIII, так і цілком з 50-х років XIII в. до кінця¹⁾. Поповнюючи текст Лаврентівського за 1263 — 1283 р.р. і 1288 — 1294 р.р., виявили, що не можна бачити в Лаврентівському з 50-х років XIII в. спільно-русський мітрополичий збірник, і це викликає тепер потребу переглянути й аналізу текста Лаврентівського, що пропонував О. О. Шахматов, щоб відновити стародавні суздальські списки XII — XIII в.в. і, в звязку з цим, питання про притягнення південно-русських збірників XII — XIII в.в.²⁾.

Дальший виклад, обмежений місцем, по суті конспективний, не протиставлятиметься висновкам О. О. Шахматова, і відноситиме цю роботу, мимоволі, на долю читача.

II. Володимирські збірники 1177 і 1185 рр.

Порівняння Радзивилівського списку (кінця XV в.) із списком Моск. Академічним (XV в.) на цілому хронологічному протязі Радзивилівського списку (далі в М. Ак. списку йде текст Софійського I, а з 1237 р. — Ростовський владичний літопис), привело О. О. Шахматова до висновку про існування спільногоЯхнього протографу; він назвав його Радзивилівським літописом. Літопис цей був дефективний, як і наші списки: він припинявся на подіях 1206 р. і, через плутанину в аркушах, події 1205 — 1206 р.р. опинилися раніш, ніж події 1203 — 1205 р.р. Порівнюючи текст Радзивилівського літ. з текстом „Лѣтописца Переяславля Сузdalского“, що видав К. Оболенський 1851 р., починаючи з 1138 р. (до цього року текст „Лѣтописца“ нас тепер цікавити не може), і беручи на увагу їхню близькість, справний текст в „Лѣтописцѣ“ й очевидний переяславський характер обох текстів, виразніший в „Лѣтописцѣ“, О. О. Шахматов зазначив,

¹⁾ Порів. О. О. Шахматов, „Радзивиловская или Кенигсбергская лѣтопись“. СПБ. 1902. Пізніше О. О. Шахматов зрікся думки, що Моск. Академ. список походить од Радзивилівського, й обидва виводить од загального протографу, що його умовно названо Радзивилівським літописом.

²⁾ Неможливість бачити в Лаврент. літ. з 50-х років XIII в. текст Поліхrona я розібрав у статті „Лѣтописець 1305 г.“ в збірнику „Века“ (1924 р.).

що обидва тексти ведуть нас до переславського збірника, що доводив свій виклад, як у „Літописці“, аж до 1214 р. і в Радзивілівському, очевидно, втратив виклад 1206—1214 рр.

Найпозверховніше знайомство з цим переславським збірником 12—14 р. дозволяє стверджувати, що в основі своїй він є володимирський збірник Всеволодів, а переславських рис надав йому (з 1177 р.) Всеволодів син Ярослав. Легко помітити, що поміж джерел цього володимирського збірника був південно-русський збірник, що останню його подію читаемо під 1210 р. Виходить, що цього збірника було складено після 1210 р. і, мабуть, закінчувався він описом Всеволодової смерті. Очевидно, надумавши по смерти батька почати своє окреме літописання, Ярослав, надавши переславського характеру батьківському збірникові 1212 р., зумів продовжити його лише до 1214 р.

О. О. Шахматов цілком довів, що поміж джерел тексту Лаврентівського літ. був той самий дефективний Радзивілівський літ., що за нього згадано було раніше. Колись текст Лаврентівського, дуже близький до Радзивілівського, було проредаговано за цим останнім, але при цьому, на щастя, текст Лаврентівського все-таки зберіг нам низку відмін і навіть зайні відомості. На підставі цих зацілілих даних Шахматов довів, що Лаврентівський зберегає в своєму складі давніший володимирський Всеволодів збірник, що, мабуть, закінчився описом пожежі у Володимири 1185 р.

Отже, перед Всеволодовим збірником 1212 р. був Всеволодів таки 1185 р. Звернімося до вивчення цього останнього. Перш за все помічаемо, що автор пропустив опис насильства володимирців над полоненими Ростиславичами. Виходить, що він мав у себе писаний виклад цієї події. Тоді звертаємо увагу на характер статтів 1175, 1176 і 1177 р.р.: вони дуже обширні й виклад мають дуже докладний, коли порівняти їх з дальшими статтями 1178 й дальших р.р. Якщо до цього ми додамо, що запозичення з південно-російського літописного збірника йдуть лише до 1175 р., то чи не дістаемо ми право гадати, що перед володимирським збірником 1185 р. був володимирський таки збірник 1177 р.?

Коли витягти із складу цього збірника 1177 р. всі південно-руські відомості, що їхне джерело — якийсь південно-русський збірник, залишиться той літописний суздальський матеріал, що з нього збудовано цей збірник. Починаючися звісткою 1120 р. (країні її запис читаемо в Іпатському сп.), суздальське літописання виступає перед нами у вигляді дуже коротких і уривчастих записів про князя Юрія Довгорукого та про військові події Ростовської землі. Характер записів гостро змінюється в тих місцях, де згадано ім'я князя Андрія (1149, 50, 51, 54, 55) і в описах його подвигів за батькового життя: ми бачимо форму чималою мірою літературну й загальну доладність, помічаемо руку одного письменника. Далі статті коротшають і в них ясно видно офіційну протокольність (з 1157 до 1175 рр.).

Проте нещасливу Андрієву загибель та боротьбу міст, що виникла пізніше, знов описано з не аби-яким хистом і в широкій та вільній манірі. До цього треба додати, що оповідання про Андрієві подвиги (1149–1155 рр.), такі близькі характером викладу до статтів 1175–1177 рр., записано, безперечно, як спогади й являють вони собою вставні епізоди до викладу подій, взятих з південно-руського збірника 1175 р.

Отже, ще за князя Юрія в Ростові почали записувати про ті чи інші події з місцевого життя; за Андрія, з 1157 р., записи стали провадити у Володимири й тут вони набувають систематичного характеру, як ознака нагромадження матеріалу для задуманого літописця. Очевидно, Андрієва смерть і боротьба міст 1175–1177 рр., що скінчилася перемогою Всеволода й тріумфом для Андрієвої справи, стала за привід до складання першого Володимирського збірника 1177 р. З цею метою було взято південно-руський збірник 1175 р. і переказано з дуже великим скороченням до 1157 р.; до цієї частини було внесено короткі ростовські записи з часів Юрія та епізоди Андрієвих подвигів на київському півдні, що їх написав автор збірника, як власні спогади. З 1157 р. він зосередив цілу свою увагу на володимирському літописному матеріалі за Андрієвих часів, лише частково вставляючи ті чи інші витяги з південно-руського збірника, а з 1175 р. й до кінця 1177 р. він закінчив свою роботу жвавими що-до викладу й значними що-до форми оповіданнями про вбивство Андрія та про боротьбу Ростиславичів з Юр'евичами, яка закінчилася Всеволодовою перемогою.

Автор збірника був безперечно перейнятий прагненнями князя Андрія, що бажав з Володимира правити Київом і тримати в руках долю як півночі, так і півдня. Цей загально-руський розмах політичних Андрієвих планів не могли забути ані його наступники, ані свідки й очевидці цих домагань. В цьому розумінні володимирський збірник 1177 р. дав руську історію в цілком оригінальній конструкції. Починаючи із „Пов'єстю временныхъ лѣтъ“, авторъ систематично потім укорочував відомості південно-руської історії свого південно-руського збірника й відповідно до цього виростав час князя Андрія, що перед ним однаковою мірою зливалися й короткі записи часів Юрія і короткі витяги з південно-руського збірника, щоб читачеві зробилося ясно, що Ростовський край і Київський південь однаково залежали в своїй долі од „руки благочестивої царської правдивого и благовѣрного князя Андрея“.

Конструкції цього першого володимирського збірника дуже пощастило. Дальші володимирські збірники її повторювали, поповнювали, але не перекручували, і через московське літописання вона дійшла до вчених збудувань російської історії другої половини XIX в.

Мабуть у 1118 р. збірник 1177 р. було поповнено записами 1178–1185 рр. і за єдиний слід руки літописця 1186 р. можна визнати пропуск кінця опису 1177 р. про те, як володимири осліпили полонених Ростиславичів.

III. Володимирський збірник 1212 р.

Отже, літописання в Суздальському краї можна починати із збірника 1177 р. Збірник цей складено з коротких ростовських записів часів Юрія Й систематично ведених з 1157 р. записів князя Андрія з притягненням південно-руського збірника 1175 р. Немає сумніву, що після цього збірника літописну роботу у Володимири провадили далі. Це ясно із збірника 1185 р., що поповнив збірник 1177 р. викладом подій 1177—1185 р., очевидно, своєчасно записаних. Наприкінці Всеvolodового життя, як ми знаємо, було складено після 1210 р. третій збірник, що ми його умовно назвали збірником 1212 р. Чи провадили літописну роботу у Володимири між 1185 і 1212 р.р. Й чи не було між збірниками 1185 і 1212 р. проміжних етапів літописної роботи? На це питання допоможе нам відповісти аналіза Лаврентівського літопису після 1206 р.

Коли читати рік по року Лаврентівський літ., починаючи з цього 1206 року, легко відразу помітити, що літописець явно небезсторонній до князя Костянтина Всеvolodовича. Справді, незначну в цілому подію 1206 р.—виїзд Всеvolodова сина Костянтина на князівство до Новгороду — він розповів урочистими фразами, пересипавши їх текстами із св. письма. В дальших роках, де згадується Костянтинове ім'я, до нього додано епітети: „благочестивий“, „благовірний“, „христолюбивий“ і навіть (по смерті Костянтина) „блаженный“. Під 1218 р. читаемо велику й схвильовану похвалу. Нарешті, у відомостях, що переходятя за 1218 р., літописець користується з кожної нагоди, щоб з побожністю й подякою згадати про покійного князя (порів. 1221, 24 і 27 pp.). Отже, перед нами, починаючи з 1206 р., очевидно, лежить якийсь — звичайно, ускладнений побічними відомостями — ростовський збірник князя Костянтина та його дітей. Залишаючи тимчасом без розгляду цей ростовський князівський літописець, що-до його етапів та хронології, ставимо питання, який початок до 1206 р. міг мати цей літописець? Ми вже знаємо, що третій син Всеvolodів Ярослав, задумавши завести своє Переяславське літописання, поклав у його основу і в початок батьківський збірник 1212 р. Ярослав склав свого літописця, як довів ще Оболенський, в 1215—1219 р. Старший брат його, Костянтин, як уже ми знаємо, почав своє літописання раніше: подію 1206 р., що цілком очевидно, записано було сучасно. Чи не можна з аналогії зробити висновок, що Костянтин поклав у початок свого літописця передніший батьківський збірник, складений до 1206 р.? Лаврентівський ніби-то стверджує цей здогад, даючи нам володимирський збірник 1185 р. Справді, від „Повісти вр. лѣтъ“ і до 1185 р. в Лаврентівському ми не знаходимо, крім збірника 1185 р., і слідів зближення цього збірника з дефективним Радзивілівським літ., ніяких інших джерел, чи їхніх решток. Звідциль доводиться зробити висновок, що Костянтинів збірник, являючи собою одиноке з'явище нашого літописання,

не мав зовсім ніякого початку, що мало ймовірно само по собі, або чомусь свій початок утратив, або що в початку його лежав саме збірник 1185 р. Перше з двох останніх положень ми відкидаємо головне тому, що ростовське літописання не раз притягали пізніше в історії тексту Лаврентівського, не діставши в жаднім випадку залагодження цього підозреного дефекту, як немає його слідів і в пізніших ростовських збірниках XV^в в., що притягали звичайно стародавні суздальські збірники XII—XIII в.в. Навпаки, остання гадка знаходить собі категоричне ствердження в одній рисці, яку завів автор ростовського збірника в його текст 1185 р. та яку зазначив О. О. Шахматов. Під 1096 р. в опису бою при Калакші ми читаемо в Лаврент. літ., що князь Мстислав вирушив проти Олега з новгородцями й ростовцями. Радзивилівський у цьому випадку знає самих новгородців. Оскільки Лаврентівський текст до 1185 р. являє собою лише текст збірника 1185 р., наближений до дефектного Радзивилівського, здається неминучим, що додаткову назву ростовців треба вивести не із збірника 1185 р., що передав-би її Радзивилівському через збірник 1212 р., а з ростовського оброблення володимирського збірника 1185 р.

Отже, маємо певність, що ростовський Костянтинів літописець, що починається самостійними записами з 1206 р., мав у своєму початку володимирський Всеволодів збірник 1185 р. Виникає питання, як-же з'єднувалися ці дві частини, себ-то, як були заповнені в ростовському літописцеві 1185—1206 рр.?

Уже з того, що для поповнення цього ростовського літописця було притягнено дефективний Радзивилівський літ., з'ясовується, що взагалі цей літописець одного початку й до 1206 р. був бідніший на зміст ніж Радзивилівський літ.; це природно виходило з того, що володимирський збірник 1212 р., який лежить в основі Радзивилівського, було в свій час поповнено південнорусським збірником 1210 р. Справді, натрапивши в Радзивилівському на вже відому нам помилкову перестановку 1203—5 і 1205—6 рр., складач Лаврентівського тексту просто пропустив ці відомості, не вмівші розплутати їхню помилковість, але при цьому одну подію 1205 р. (смерть Олени) він списав, як подію 1203 р., чим і дав нам знати, що в його руках був саме дефектний Радзивилівський, бо тоді тільки й могла статися ця помилка. Це значить, звичайно, що в збірнику, який він поповнював, жадних такого роду відомостей, що могли-б бути провідними в цій плутанині років, не було. Порівнюючи Лаврентівський на протязі 1185—1206 рр. з Радзивилівським, ми знаходимо в першім низку відомостей, що їх не читаемо в другому (за найзначнішу одміну тут треба вважати дві звістки 1194 р. про оновлення церков у Володимири та Суздалі й звістку 1195 р. про будову Городця на Вострі). Їх нам треба віднести до ростовського Костянтинового збірника і вбачати в них той зв'язок, що з'єднував

володимирський збірник 1185 р. (в ростовському обробленні) з ростовським літописцем, що почав свій виклад з 1206 р. Вдивляючися в зміст усіх одмін Лаврентівського від Радзивилівського в межах 1185—1206 р., ми переконуємося, що перед нами не що як продовження того самого володимирського літописання, яке бачимо в збірнику 1185 р. Чи не значить це, що Костянтин поклав в основу й початок свого літописця не збірник 1185 р., а пізніший, теж володимирський-таки збірник? О. О. Шахматов указав на велику різницю в титулуванні Всеволода в збірнику 1185 р. та 1212 р. Міркуючи за Лаврентівським, збірник 1185 р. зве Всеволода просто князем, а після 1185 р. (себ-то в запозиченнях з Радзивилівського, себ-то збірника 1212 р.) — вже великим князем. Проте, в усіх одмінах Лаврентівського й Радзивилівського, себ-то там, де в Лаврентівському немає впливу збірника 1212 р., Всеволода й після 1185 р. названо просто князем, хоч уже з шанобливими епітетами „благовѣрный“ або „христолюбивый“.

Але чи можна говорити, що між 1185 і 1212 рр. у Володимири було складено до 1206 р. ще одного збірника? Чи не вірніше визначити той володимирський матеріял, що ним скористувався Костянтин для свого літописця, як збірник 1185 р. з приписками до нього до 1206 року? Справді, ніяких нових джерел, крім збірника 1185 р. й приписок до нього, ми не бачимо, і в тексті збірника 1185 р. немає підстав спостерегати руку пізнішого володимирського редактора. Що приписки до збірника 1185 р. у Володимири набиралися систематично, це видно з складу збірника 1212 р., що поклав їх в основу своєї частини від 1185—1212 рр. Отже, Костянтин взяв за основу й початок свого літописця збірник 1185 р. з приписками до нього, що доходили до 1206 р. Звичайно, приписки ці в роботі авторові збірника треба було обробити й мабуть цим, наприклад, треба пояснити собі ту обставину, що довге повчання, вміщене під 1093 р. з приводу пожежі в Лаврентівському, як безпосередній запис події (як видно, промова), в збірнику 1212 р. (себ-то в Радзивилівському) при обробці його було відкинено.

Уже після того, як виділився цей ростовський паросток, Володимирське літописання пережило, в найостанніші роки Всеволодового життя, чимале пожвавлення; виявилося-ж воно в тому, що з'явився новий літописний збірник.

Збірник цей, по-перше, притяг до свого складу південно-руський збірник, що доходив до 1210 р., і поповнив володимирські записи за часів Всеволода цілою низкою відомостей про події на півдні. По-друге, цей збірник одрізнявся од усіх попередніх тою важливою новиною, що текст його на цілому протязі було багато ілюстровано. Збірник 1212 р., як відомо, дійшов до нас лише у Переяславському обробленні (Радзив. і Моск. Акад. списки й літописець Переяславля Суздальського), але застосовувати ілюстрації до цього Переяславського оброблення, звичайно, не можна. Досить пригадати, що Ярослав, задумавши

завести своє переяславське літописання, зміг довести його лише до 1214 р. Нарешті, за третю характерну ознаку збірника 1212 р., що, мабуть, пояснює й саме з'явлення збірника і його розкішний зовнішній вигляд та неодмінне притягнення південно-руського збірника 1210 р., — треба вважати нове титулування Всеволода великим князем.

Гадати, що Всеволод сам міг присвоїти собі самовільно новий титул за часів грецької гегемонії над Руською землею, беручи на увагу відому чулість імператорської влади до різного роду двірських розрядів та титулів, — звичайно, не можна. Але тоді треба пригадати, що раніше, ніж Всеволод, титул великого князя засвоїв київський князь Рюрик, і 1200 р. в Київі, як ми знаємо з Іпатського списку, було складено князівський збірник, що його й треба вважати за наш перший велиокнязівський збірник. Отже, Всеволодові тільки пізніше ніж Київу, після 1210 р., але ще до смерті, пощастило дістати титул великого князя й для володимирського столу. Що давав новий титул? З практики пізнішого часу (XIV в.) можна помітити основну різницю цього титулу від простого князівського: її зводиться до права великого князя безпосередньо зноситися з Імперією. До заведення в руському політичному житті велиокнязівського титулу право зносин з Імперією, по суті за цілу Руську землю, мав політичний володар того міста, де жив і „руський мітрополіт“, себ-то Київа. Андрієва спроба володіти Київом з Володимира не дала йому права зносин, і у власній мітрополії йому було відмовлено. Андрієві мрії, звичайно, залишилися жити у Володимири й за Всеволода. Це ми знаємо з будови збірника 1177 р. Найдужчий князь з Рюрикового роду, він, звичайно, і далі клопотавсь перед Імперією, в наслідок чого Імперія, що звичайно грала на внутрішніх незгодах, дала велиокнязівський титул нікчемному Рюрикові, стверджуючи так безсумнівність представництва за цілу Руську землю, як єдину мітрополію, політичного властителя того міста, де з заснуваннямого перебуває мітрополія. Тільки за 10 років Всеволодові пощастило дійти й собі такого-таки титулу в близче нам, на жаль, невідомій політичній кон'юнктурі внутрішніх руських та зовнішніх русько-візантійських відносин. З одного боку, в дальшому ми не бачимо змін в справі заміщення мітрополичної катедри, і володимирське літописання назначає ці зміни, як справу київську (наприклад, звістка 1224 р. в Лавр. літ., взята з південно-руського джерела); з другого боку, на півдні, як це видно з Іпатського списку, за властителями Володимира не заперечують титулу великого князя, всупереч Лаврентівському текстові, що уперто зве великим князем лише своїх володимирських князів. Можливо, що всю неясність взаємин між носіями двох нових велиокнязівських титулів між собою й перед м перією треба віднести до навмисної політики останньої, яка завсіди віддавала перевагу, як і пізніше в XIV—XV вв., складній грі на внутрішніх непорозуміннях політичного розкладу Руської землі, бо

це допомагало Імперії навіть у добу страшних політичних криз, як утворення саме тоді Латинської імперії, утримувати під своєю владою дужчий за себе народ.

Будь-що-будь, Всеволод, як видно, дуже дорожив своїм новим титулом і поспішав відзначити свою радість, утворюючи гідну його нового становища історичну пам'ятку.

IV. Збірники Переяслава південного 1175 і 1210 рр.

Як уже не раз зазначалося вгорі, володимирський збірник 1177 р. притяг до свого викладу якийсь південно-руський збірник, що кінчався на 1175 р. Коли матеріял збірника 1177 р. в складі збірника 1185 р. й з приписками до останнього до 1211 р. почали знову обробляти для велиkokнязівського Всеволодового збірника, було притягнено знову якийсь південно-руський збірник, що закінчував свій виклад на 1210 р. Отже, в збірнику 1212 р. (в Радзивилівському і в літописці Переяслава Суздальського) матеріял південно-руських відомостей було складено з двох південно-руських збірників — 1175 і 1210 рр. Цим слід пояснити, що в складі збірника 1212 р. (див. Радзивилівський) ми часто зустрічаємо повторення тих самих південних відомостей, що могло статися або через неувагу редактора, або через важкість одрізнати, бо на характер викладу ці два південні збірники були, як видно, різні. Так, під 1115 і 1116 рр. читаемо ту саму звістку про Олегову смерть; під 1138 р. Ярополк двічі мириться із Всеволодом; під 1152 р. Володимирко двічі тікає від угрів до Перешиля; під 1169 і 1168 рр. та сама звістка, як Мстислав посадив у Київі дядька Гліба; нарешті, під 1169 і 1171 рр. князь Михайло двічі розбиває половців.

Коли ростовський літописець, що спиравсь на володимирський збірник 1185 р., було зближено з дефектним Радзивилівським, то при цьому зазначене повторення відомостей потрапило й до Лаврентівського, але тоді виникала й деяка своєрідність: так, через недогляд автора ростовського збірника сталося ще одне повторення тої самої звістки (похід на половців 1110 і 1111 рр.), а по-друге, в оповіданні 1171 р. про похід Михалка на половців автор збірника зберіг виклад свого літописця (себ-то збірника 1177 р.), вирівняний уже в збірнику 1212 р. А втім, на повторенні цього Михалчиного походу в наших збірниках треба спинитися докладніше.

Як уже було згадано, про нього сказано двічі: під 1169 і 1171 рр. Але-ж це не повторення того самого оповідання й не переробка одного з одного, а в суті будови, як і в багатьох подробицях, різні версії, різні записи без сумніву тої самої події. В опису 1169 р. (і в Радзивилівському і в Лаврентівському) сказано, що Михалко мав у поході крім берендів ще й переяславців (з південного Переяслава). Постійний вираз що-до Михалчиного війська „наші“ в цьому оповіданні дає право думати, що оповідання взято із збірника південного Пере-

яслава. В опису-ж походу 1171 р. вислів „наші” зустрічаємо лише у Лаврентівському, а в Радзивилівському його вже вирівняно. Звідтіль ми маємо право зробити висновок, що обидва оповідання взято із збірників південного Переяслава, і що оповідання 1171 р., вирівняне в своїй переяславській своєрідності в збірнику 1212 р., але яке зберегло її в збірнику 1177 р., треба віднести до переяславського збірника 1175. Отже, оповідання про похід 1171 р. було взято із збірника південного Переяслава 1175 р., а оповідання про той самий похід 1169 р. із збірника того самого Переяслава 1210 р. О. О. Шахматов зазначив, що можна точніше схарактеризувати ці два збірники з викладу цього походу. Справді, в збірнику 1175 р. (себ-то оповіданні під 1171 р.) перемогу приписано божій допомозі Михалці та дідній і отній молитві, а в збірнику 1210 р. (себ-то в оповіданні під 1169 р.) читаємо: „и бысть помощь хреста честнаго и святое матери божьей Десятинное богородици, ея же бяхуть волости заяли. Да аще богъ не дастъ въ обиду человѣка проста, еда начнуть его обидѣти, аже своее Матере дому”? Чи не ясно, що в одному випадку — в збірнику 1175 р. — перед нами князівський літописний збірник, а в другому — в збірнику 1210 р. — єпіскопський.

Отже, приходимо до можливості думати, що літературне життя в Переяславі півенному наприкінці XII і на початку XIII в. було не аби-яке: крім князівського літописання тут були ще й літописання при єпіскопській катедрі. Обидва ці літописання не були вузько-провінціяльні: виклад їхній виходив далеко за межі переяславських подій, спираючися, як видно, на київському літописанні цього часу.

Обидва південно-переяславські збірники починали свій виклад з „Повѣсти вр. лѣтъ”, але притягали її в різних редакціях. Немає сумніву, що збірник 1210 р. передав володимирському збірникові 1212 р. т. зв. третю редакцію Повісти; нею автор збірника заміняв мало не цілком виклад Повісти, що був у збірнику 1177 р. Коли Лаврентівський текст наблизався до дефектного Радзивилівського, то автор ростовського збірника не всім поступивсь Радзивилівському текстові, зберігши багато в чому на протязі „Повѣсти вр. лѣтъ” виклад, запозичений в збірник 1177 р. з південно-переяславського збірника 1175 р. Ця обставина й зберегла нам, лише з деякими поповненнями з третьої редакції, другу редакцію Повісти, що нею починавсь південно-переяславський збірник 1175 р. Очевидно, до цієї другої редакції треба відносити „Поучение Мономаха”, що його зберіг автор ростовського збірника проти Радзивилівського, як своєрідний виклад збірника 1177 р.¹⁾.

У. Ростовський літописець XIII в. і володимирський збірник 1229 р.

Ростовське літописання, починаючися в Лаврентівському з 1206 р., іде без перерви, як тепер ми можемо гадати, відновивши дефекти Лаврентівського у викладі другої половини XIII в., до 1281 р., де

¹⁾ Инакше О. О. Шахматов в „Повѣсти вр. лѣтъ”, т. I (1916), ст. XLV і далі.

несподівано припиняється. На цілому протязі це ростовське літописання дано нам тут не в чистому вигляді, а постійно включаючи різного роду літописні матеріали. Якщо вибрати з 1206 р. до 1281 р. всі ростовські звістки, ми без сумніву матимемо ростовський літописець у чистому й повному вигляді. Цей літописець вузько-провінціяльний, князівський, позбавлений на цілому своєму протязі моментів обробки в самому збірнику, але літописець безпереривний. За час до 1239 р. цей ростовський літописець, як виявляється, з'єднаний, починаючи з 1212 р., з Юрковим володимирським великоукраїнським збірником. Цей подвійний характер викладу 1212—1239 рр. особливо яскраво виявляється у викладі страшної події 1237 р. Послідовність викладу раз-у-раз уривається й очевидно тому, що автор збірника від одного викладу переходить до іншого. Так, розповівши про те, як татари вдерлися в Нове місто, а оборонці Володимира на чолі з Юрковими синами вбігають в Печерне місто, автор переходить до опису загибелі єпископа й жіночої половини князівської родини, забуваючи вже потім повернутися й скінчити описувати, як загинув Володимир. До того-ж, незадоволений з опису загибелі єпископа й княгинь в одному із своїх джерел, він одразу-ж переписує опис цієї загибелі з іншого джерела, примушуючи як єпископа, так і княгинь, померти двічі всього лиш на шести рядках теперішнього друкованого тексту (ст. 440, вид. 3, СПБ., 1897). Такий самий перебій джерел бачимо й в опису Юркової смерті на Сіті, де всеніку свою увагу автор зосередив на ростовській версії про смерть князя Василька Ростовського, а вел. князя Юрка при цьому вбито двічі всього лиш на 4 рядках друкованого тексту (ib., ст. 442). Забувши подати нам опис, як татари брали Печерне місто, автор залишив нам таки слід того, що такий опис в одному з його джерел був: перед боєм на Сіті Юрко одержує звістку про загибель Володимира в таких висловах: „Владимир взят, а церковь соборная, епископ, княгиня с детьми, снохами и внучатами прикончаны огнемъ, а старшие сыновья, Все́володъ с братом, убиты вне города”.

В опису 1237 р. автор наводить некрологічну замітку про Василька Ростовського, що його закатували татари. Ми сподіваємося знайти у володимирському літописці, якого використав автор нашого збірника, таку саму некрологічну замітку про великого князя Юрка. Наші сподіванки справджаються, але тільки під 1239 р., де, розповівши як Юркове тіло перевезли з Ростова до Володимира вже за князя Ярослава, складач подає некролог князя. Що цей некролог з володимирського літописця, можна довести останніми словами некролога: „и посыде въ Володимерѣ на отни столѣ лѣть 20 и 4, а на пятое убен бысть отъ безбожныхъ и поганыхъ татаръ”. Так порахувати князівство Юркове ($1212 + 25 = 1237$) міг лише володимирець, навмисне пропускаючи перебування в 1217—18 р. на володимирському столі старшого брата Юркова — Костянтина, бо це порушувало батьків заповіт.

Отже, володимирський Юрків літописець закінчується описом 1237 р. і некрологічною статтею про Юрка, як ростовське літописання закінчувало опис цього самого року некрологом про Василька. Не важко бачити, що обидва ці літописці 'об'єдналися саме в 1239 р. за володимирського князя Ярослава: Його осадженню у Володимирі присвячено виклад 1238 р., а в 1239 р., після опису перевезення тіла Юркового до Володимира й некролога йому, читаемо молитовну подяку літописця за вратування від загибели кількох князів; перелік їх почато з іменем „благочестивого и благовѣрного великого князя Ярослава”. Цим, як видно, закінчується збірник 1239 р.

Як-же цей збірник було складено? В основу його, як ми бачимо, покладено було літописця ростовських князів, уже наближеного до дефектного Радзивилівського літопису. До цього літописного збірника в межах з 1212 до 1239 рр. було додано у виборках велиkokнязівський Юрків збірник, закінчений після його смерті описом його загибелью некрологом йому. Вже з цього складу збірника 1239 р. можна догадуватися, що його зроблено в Ростові. Цей здогад категорично стверджує нам сам автор під 1227 р., в звістці про призначення володимирського єпіскопа, взятій з володимирського збірника, приписавши: „приключися и мнѣ грѣшному ту быти и видѣти дивна и преславна”. Це виявляє руку не-володимирця. На запитання, чому цей збірник 1239 р., як виявилося, складено в Ростові чи ростовцем, хоч збірник явно бажає бути збірником велиkokнязівським, себ-то володимирським, легко можна відповісти, нагадавши, що з 1237 р. колишню єпіскопську катедру у Володимирі приєднали до ростовської, і ростовський єпіскоп, перебуваючи в Ростові, керував тепер цілим Ростово-Володимирським краєм. Коли ми згадаємо довгу боротьбу Ростова з Володимиром з середини XII в. й новий вибух цієї боротьби по смерті Всеволода, ми зрозуміємо, чому автор ростовського збірника вирішив покласти в основу збірника 1239 р., хоч і велиkokнязівського володимирського, не збірник Юрків, що, звичайно, провадив надалі літописання у Володимирі й після збірника 1212 р., а свій ростовський збірник, обмеживши на виборках з Юркового збірника 1237 р., та й то в межах 1212—1237 рр., явно пропускаючи виклад цього збірника у випадках сутичок Юрка з Костянтином.

Не вважаючи на це, ми таки маємо можливість уявити собі збірник Юрків повніше, це нам дає його ростовський складач 1239 р., якщо ми звернемося до інших наших літописних збірників.

В цікавій і дуже цінній статті „Князь и город в Ростово-Сузdal'ской земле (в XII и первой пол. XIII в.в.)” в збірнику „Века” (1924 р.) А. Н. Насонов уже проаналізував низку збірників, що зберегли нам рештки велиkokнязівського володимирського Юрієвого збірника, і встановив існування, починаючи ще з XIII в., особливого володимирсько-ростовського збірника, що, всупереч ростово-володимирському збірнику 1239 р. (себ-то Лаврентівському літ.), Юрків збір-

ник, як видно, клав в основу, доповнюючи його виборками з ростовського літописця. А. Н. Насонов перший правильно зазначив, що *саме* цей останній збірник лежить в Іпатському літопису, як джерело його північно-східніх відомостей.

Справді, північно-руський збірник, використаний в Іпатському збірнику, перш за все був збірник володимирських і ростовських відомостей. Виходячи здебільша з володимирського джерела й лише почасти даючи знати своє ростовське походження (порів. опис вбивства Андрія, засудження його за вигнання єпіскопа й братів і докір за бажання самому володіти цілою суздальською землею під 1162 р.), відомості Іпатського, на жаль, не торкаються подій 1212—18 рр., часів боротьби Юрка з Костянтином. Володимирські відомості цього збірника характеризують нам своє володимирське джерело, як повніше ніж збірник 1212 р. і з ознакою перероблення відомостей цього збірника 1212 р., взятого тут в основу. Так, наприклад, указівку на одну баню в церкві, що збудував Андрій (порів. Лавр. під 1185 р.), наш збірник уперто перероблює на п'ять бань (порів. 1175 і 1161 р.р.); так само п'ять звісток 1194 р. Лаврентівського, що з них дві пропустив збірник 1212 (Радзивилівський), знову цілком знаходимо в нашему збірнику й навіть одну з подробицями, яких немає ані в збірнику 1177 р. (Лавр.), ані в збірнику 1212 р. (Радзивил.). Зазначенено ім'я князівське сина Всеволодового Дмитра — Володимира, з поясненням, що його дали йому на спомин про діда. Іпатський, переказуючи своє північне джерело дуже скрочено, відніс чомусь ці відомості до 1192 р.

Звичайно, перед науковим дослідженням ще стоїть дуже нелегке завдання відновити хід та історію ростовського владичного літописання XIV—XV в.в. Воно, на жаль, дуже чуло відбивало на собі історію загально-руського мітрополичого літописання XV в., однак, перероблюючи ці збірники відповідно до своїх стародавніх джерел XIII в. Вивчати ростовське літописання XIV—XV в.в. важко через те, що воно дійшло до нас здебільша не цілком і лише у відбитках на матеріялах спільно-руських мітрополичих, а потім велиkokнязівських збірників, куди його притягали, як джерело.

Однак, ми спостерегаємо вже в Фотієвому Поліхроні першої чверті XV в. і потім у спільноруському збірнику 1448 р. (Основа Новгородського 4 і Софійського 1) і в московських збірниках 1472 і 1479 р.р. постійний вплив на московську версію про події 1212—1218 р.р., що лежала в основі велиkokнязівського літописання XIII і XIV в.в. (в Лаврент. і Троїцькому 1409 р.) і що її передано через мітрополичий збірник 1409 р. (Троїцький) Фотієвому Поліхронові, версії володимирської, Юрієвої, що цілковито й виразно перемогла, нарешті, над ростовською Костянтиновою версією (порів. Воскресенський літ.). На підставі цього спостереження маємо можливість пояснити собі цю обставину тим, що ростовське владичне літопи-

сання цього часу (редакція єп. Григорія, як джерело Фотієвого Поліхрона і ред. єп. Єфрема, як джерело збірника 1448 р.) уперто зберегало в своєму початку чи Юріїв збірник, чи комбінацію переваги Юріївого збірника над ростовським збірником, аналогічну, а можливо й тоді ж із збірником, що його використував Іпатський збірник.

Так можна уявити собі цілий обсяг тих решток Юріївого збірника, що дійшли до нас; їх досить, однак, щоб стверджувати, що після того, як Всеволод помер і як з'явився у Володимири збірник 1212 р., літописання великої князівське провадили й за Юрка, протягом цілого його життя; але дійшло воно до нас, правда, лише в окремих уривках.

Коли розглянути рештки Юріївого збірника, що закінчився, як ми знаємо, некрологічною йому статтею, то одне спостереження спинить нашу увагу. Збірник цей притягав до свого складу південний збірник, правда, в дуже коротких виборках. Відомості цього збірника йдуть до 1228 р. Вони уриваються на цьому році не випадково. Під 1230 р. читаємо звістку володимирську про землетрус з указівкою на те саме для Київа й південного Переяслава, причому літописець не забув зазначити усного характеру цих відомостей з півдня, як і звістки про грізне затурчення в Київі в цьому самому році. Отже виходить, що для 1230 р. писаного джерела південних відомостей володимирське літописання не мало. Що відомості до 1228 р. взято з писаного джерела, очевидно навіть при коротких записах, із звістки 1220 р.

На запитання, чому в Юріївому літописанні південне джерело було взято до 1230 р., найімовірнішу відповідь може дати звістка 1229 р. Оповівши про розрив з Юрком брата Ярослава, що пішов на ростовських Костянтиновичів, і про щасливе розвязання конфлікту на снімі в Суздалі, літописець так закінчує оповідання: „и поклонишася Юрію вси, имуще его отцемъ соѣ и господиномъ”... Це нове ствердження що-до старшування Володимира над усіма містами Сузальського краю й загальне замирення князів під рукою їхнього нового батька й володаря — і треба вважати за момент складання нового володимирського збірника 1229 р. Як видно, з 1229 р. до цього збірника, за заведеним звичаєм, у Володимири систематично робили приписки, що закінчувалися описом нещасливого 1238 р. та некрологом кн. Юркові.

Визначити точніше південно-руський збірник 1228 р., що його використав володимирський збірник 1229 р., на жаль ми не маємо змоги, але обсягом своїм цей збірник натякає на Київську основу, можливо, ускладнену записами якогось провінціального південного літописання.

VI. „Володимирські“ збірники 1263, 1283 і 1305 pp.

Збірник 1239 р. було 1263 р. поповнено ростовськими записами за цей час та притягнено короткі й далеко не систематичні записи володимирські. Цей новий збірник склали знову в Ростові людина дуже близька до ростовського єп. Кирила, що мав на увазі дати із

своїх матеріалів великоіноземський збірник - пам'ятку діяльності Олександра Невського. Про це подбала ростовська катедра тому, що вона за ввесь час Олександрової діяльності залишалася єдиною катедрою Ростово-Володимирською, як і за часів Ярослава. Рука автора цього збірника торкнулася матеріалів збірника 1239 р., продовження якого є збірник 1263 р. (пор. 1231 і 1237 р.р., де згадано еп. Кирила).

Збірник 1263 р. з ростовськими записами до 1281 р. було в 1282—83 р.р. оброблено в Переяславі на новий збірник, притягши до 1283—83 р.р. новгородське літописання. Нарешті, в 1305 р. збірник 1283 р. знову було оброблено; ця обробка на тверській літописній основі дала для 1283—1305 р.р. низку відомостей з новгородського, ярославського й рязанського краєвого літописання.

За ввесь зазначений час з 1228 р. ми не зустрічаємо жадних указівок на притягнення якогось південно-руського джерела, хоч інтерес до Київа й боротьба за мітрополію й одбилися в низці цих збірників XIII в., що намагалися бути великоіноземськими.
